

Lexikologie- typy pojmenování

12 Pojmenování jednoznačná

Termíny, propria (vlastní názvy/vlastní jména).

Dělí se na

a/jména osobní -antroponyma,

b/jména zeměpisná – toponyma,

c/jména lidských výrobků, institucí apod. – chrématonyma.

Studiem vlastních jmen se zabývá onomastika.

12.1 Vznik názvů osobních

Lidé se nejdříve rozlišovali pouze jedním vlastním jménem - obvykle se dávalo při narození – odtud – jméno rodné/křestní/. Když počet lidí v osadách vzrostl, začali se lidé rozlišovat i podle rodiště (Jan z Husince, Tomáš ze Štítného...) a také podle tzv. „příjímí“ (malýJan – Jan Malý, Janíček, Janeček, Janík ...).

Příjímí byla v r. 1790 císařským patentem nařízena jako závazná příjmení.

Vznikla například

- z křestních jmen (často různě obměněných) (Kubín)
- ze jmen společenského stavu a zaměstnání (Švec)
- podle původu (Moravec)
- podle bydliště (Skála)
- podle rodinného vztahu (Zet', Zítek)
- podle vlastností (Veselý) • podle činnosti nebo události (Vysoudil)

12.2 Vznik názvů osadních

- podle polohy sídla (Záskalí)
- podle zaměstnání obyvatel (Košíře)
- podle jmen obyvatel, zakladatele, vlastníka sídla (Janova Ves)
- podle cizích názvů (Nymburk dle Neuenburg) aj.

13 Pojmenování mnohoznačná

13.1 Polysémie/polysémní slova

Polysémie vzniká vytvořením druhotných /sekundárních/ významů z významů základních /primárních/ (kohoutek – malý kohout, uzávěr vody, mechanismus u zbraně, luční květina, nejvyšší místo v lopatkové oblasti savce).

Polysémie nebývá na závadu, odstraňuje ji kontext. Ztrácí-li se vědomí souvislosti mezi významy, pak polysémie přechází v homonymii.

13.2 Homonymie/homonyma

Stejná slova mají různý význam. Zpravidla jsou i různého původu (jde o náhodu, že stejně znějí) (např. raketa – druh létajícího stroje (z němčiny), sportovní náčiní (z arabštiny přes angličtinu).

Druhy

- Slovo tvorná homonymie – vzniká při tvoření slov (vinný – od vína nebo od viny, travička – od travic i trávy, objetí – od obejmout i od objet).
- Homomorfie – při flexi (skloňování nebo časování) dojde k náhodné shodě slov v různých tvarech (např. slovo je – 3.os.sg. přít.č. od slovesa být nebo akuzativ osobního zájmena oni, další příklady: kos, pila, jí, atd.).
- Homofonie / homofona (nepravá homonymie) - shoda ve výslovnosti (být x bít, dup x dub, oběd-objet).

Pozn.: Hranice mezi polysémií a homonymií není ostrá. Jestliže se jednotlivá významová užití polysémního pojmenování natolik vzdálí, že přestáváme vnímat souvislost, začneme původně polysémní slova považovat za homonyma (např. prát/bít/-prát/prádlo/- prádlo se dříve pralo tak, že se do něj bilo holema).

13.3 Paronymie/paronyma Paronyma jsou slova podobně znějící, ale zcela odlišného významu. Někdy se mylně zaměňují (Absolutní x absolutistický, prezence x prezentace, fyzikální x fyzický, klasifikace x kvalifikace, adaptovat x adoptovat, sporadický x sporný).

14 Pojmenování souznačná

14.1 Synonymie/synonyma

Jsou to slova souznačná, stejnoznačná, vyjadřují obdobný obsah formálně různým způsobem.

Úplná synonymie nebývá častá, slova mají úplně stejný denotativní význam, mohou se obměňovat bez ohledu na kontext, většinou české slovo a cizojazyčný ekvivalent (samohláska-vokál, lingvistika – jazykověda, dislokace – rozmístění).

Částečná synonyma - slova se liší v rozsahu významu = překrývají se v základních významech, liší se ve významech okrajových (tj.z hlediska frekvence, stylistického, dobového, emocionálního atd.), nelze je zcela libovolně zaměňovat (běžet, utíkat, mazat, fofrovat). Synonyma specifikující - mají funkci významového zpřesnění (modrý-blankýtný). Synonyma intenzifikující - liší se intenzitou významového znaku, často souvisí s emocionalitou (studený – ledový, příjemnost - rozkoš, volat – křičet).

Synonyma pragmatická - liší se zařazením do vrstvy slovní zásoby, dělí se na synonyma emocionální (děda – dědoušek, spát – hajat, kouřit – hulit, nováček – zelenáč) a synonyma stylistická (např. nářeční ekvivalenty (dědina – vesnice), sociální ekvivalenty (anča – anatomie atd.)

Pozn.: Synonyma nevytvářejí pouze dvojice, ale celé synonymické řady nebo skupiny.

Pozn.: Synonyma musí mít stejný slovní druh, chytrost a moudrý tedy synonymy nejsou.

14.2 Lidová (mylná) etymologie

Na základě formální podobnosti dvou slov a vlivem jisté vnitřní spojitosti dochází k přehodnocení původu a příbuznosti slov (např. světlice – od světlo x sednice – od sedět, strava – od strávit x zdrava – od zdraví).

15 Pojmenování opozitní

15.1 Antonymie/antonyma

Jde o dvojice výrazů významově protikladných. • Polární antonyma - slova na opačných pólech pomyslné stupnice (vysoký x nízký, bohatý x chudý), objevuje se zde jeden nebo několik přechodových stupňů (ledový-studený-chladný-vlažný-teplý-horký). V případě, že nemáme slovo, které by střed označovalo, je možné jej vyjádřit opisem (např. středně vysoký).

Pozn.: Jedno slovo z dvojice také užíváme bezpříznakově (jak je ten člověk starý, jak je ta rozhledna vysoká, jak je ta cesta široká atd.). Vlastnost nazýváme stářím, výškou, šířkou.

Pozn.: Antonyma lze stupňovat. • Komplementární antonyma – významy slov se vzájemně doplňují. Z popření jednoho členu nutně vyplývá platnost druhého členu (živý-mrtvý, vidoucí x slepý).

Pozn.: Pojmy jako polomrtvý, ani živý ani mrtvý atd., jsou pouze metafory.

Pozn.: Komplementární antonyma nelze stupňovat. • Konverzivní antonyma - nejsou založena na negaci, ale na protichůdnosti pohledu (např. vlézt x vylézt, ženich x nevěsta, matka x dcera). • Kontextová antonyma - v konkrétní komunikaci se dostávají do významového protikladu i slova, která normálně opozity nejsou (př. červené x bílé víno).

Pozn.: vícevýznamová /polysémní/ slova vstupují do vztahu opozitnosti každým svým významem zvlášť - jedno slovo tedy může mít více antonym (např. ostrý-nůž, pes, pokrm x tupý, mírný, jemný)

Pozn.: Všechna slova nemají antonyma.

16 Expresivní význam pojmenování

Pojmenování, která označují skutečnost nezávisle, prostě označují pojmy (stůl, topení, nádobí). K nim patří i výrazy, které označují emoce, ale bez subjektivního citového zaujetí (láska, cit, štěstí, nenávisť).

Proti tomu existují pojmenování, která vedle pojmovosti vyjadřují také city, postoje, pocity, ale se subjektivním hodnocením (kladným i záporným). Jsou to výrazy expresivní (Andulička, papat)

16.1 Eufemismus

Záměrně zjemnělé pojmenování (např. o použití záchodu – odskočit si, použít sociální zařízení, jít na malou).

Zvláštním druhem je litotes (popření opozita) - místo vyjádření ty lžeš řekneme neříkáš pravdu.

16.2 Dysfemismus

Je to zhrubělé pojmenování, opak eufemismu (pusa-papule, držka)

16.3 Kakofemismus

Je to užití slova záporného významu o skutečnosti pocíťované mluvčím jako pozitivní (moji haranti – o vlastních dětech, ty můj rošťáku-oslovení milovaného muže).

16.4 Hyperbola/nadsázka

Přehnané zveličení skutečnosti (vypil toho džusu celé moře).

16.5 Ironie

Užití pojmenování v opačném významu (je to „velmi tolerantní“ partner – o netolerantním partnerovi)

17 Pojmenování nepřímá

místo ustáleného pojmenování se užívá jiného

17.1 Metafora

Je to pojmenování přenesené na základě vnější podobnosti (stolička – zub, koruna stromu, lopatka-součást kostry, košíček-zákusek)

- Metafora uzuální - slova jsou pevně ustálena v jazyce (myš –u počítače), může být i expresivní náboj (hlava – makovice, kokos)
- Metafora aktuální - objevuje se hlavně v uměleckých a publicistických textech, jde o neotřelé vidění skutečnosti (brouček šplhá na Ještěd – lanovka vyjíždí na Ještěd).

17.2 Metonymie

Je to pojmenování přenesené na základě vnitřní souvislosti (časové, místní, kvantitativní, příčinné...) - (např pata-pata ponožky-podle místa).

- Metonymie uzuální – pevně ustálená v jazyce (číst Hrabala, hrát Janáčka, prohlížet si Ladu, nosit stříbrnou lišku, vypít celou sklenici), v publ. stylu častá záměna místa a vlády (Brusel rozhodl, Praha vítala), příp. místa a rozhl.stanice (Londýn hlásil).
- Metonymie aktuální - netradiční, nově vymyšlená metonymie (viz denní tisk).

17.3 Synekdocha

Zvláštní typ metonymie, pojmenování části předmětu se užívá pro označení předmětu jako celku nebo naopak (bydlí spolu pod jednou střechou, můj nos ucítil).

17.4 Apelatizace proprii

Zvláštní, ale častý typ metafory a metonymie - proprium (vlastní jméno) se stává apelativem (jménem obecným) - (lazar- starý nemocný člověk, venuše-krásná žena)

17.5 Frazém/frazeologismus/idiom

Ustálené víceslovné pojmenování, obrazné (typický znak je metaforičnost), často expresivní (lézt někomu krkem, být v balíku).

- Frazémy nevětné - zapojují se do vět až v konkrétních kontextech, podle potřeby jsou skloňovány nebo časovány (přijít na svět- První přišel na svět syn).
- Ustálená přirovnání - naznačují větnou strukturu, ale některé pozice se obsazují až v kontextu (být zvědavý jako opice- /někdo/ je zvědavý jako opice).
- Frazémy větné - mají podobu věty nebo souvětí (Ranní ptáče dál doskáče. Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění.).

Tradičně se vyčleňují

- Pořekadla, tj.anonymní výroky vystihující určitou situaci (I mistr tesař se utne)
- Pranostiky, tj.specifický druh pořekadel vyjadřující vztah mezi časovým obdobím roku a atmosférickými jevy (Vánoce na blátě)
- Příslloví, tj.anonymní výroky podávající mravní ponaučení (S poctivostí nejdál dojdeš) • Okřídlená slova, citáty (Nikdo není prorokem ve své vlasti, Veví, vidi, vici)
- Hlášky, tj. všeobecněji známé vtipné výroky a komentáře, např.z filmů (takový normální houbový čaj)

Pozn: Existují frazémy dialogické (Pozdrav pámbu-Dejžto pámbu-Až na věky, Na zdraví!-Ať slouží!

Literatura:

VYKOUKALOVÁ, V. 2014. *FLS stručně (studijní texty k úvodu do češtiny, naukám o hláskách, lexikologii a slovo tvorbě)*. Liberec: TUL. Vyd. 2. ISBN 978-80-7494-172-6.